

Ohlédnutí za sociologickým dílem Ulricha Becka

1. ledna 2015 se uzavřel život jednoho z nejvýznamnějších evropských intelektuálů současné doby, německého sociologa Ulricha Becka, jemuž proto v tomto čísle věnujeme jak tento nekrolog, tak následující krátkou diskusi jeho politické sociologie. Beck se narodil v r. 1944 ve městě Stolp (dnes polský Słupsk) v oblasti Pomoranska; vyrůstal v Hanoveru. Studia zahájil r. 1966 na univerzitě ve Freiburgu a dokončil r. 1972 v Mnichově. Tam také o sedm let později habilitoval. V r. 1979 získal profesorské místo v Münsteru; v letech 1981–1992 přednášel v Bambergu. Od r. 1992 až do konce své odborné kariéry působil na mnichovské *Ludwig-Maximilians-Universität*. Koncem 90. let se stal hostujícím profesorem na *London School of Economics*. Byl vedoucím redaktorem časopisu *Soziale Welt* a v nakladatelství Suhrkamp editorem knižní řady *Edition Zweite Moderne*. Vedle akademického působení se v posledních desetiletích věnoval expertní činnosti v oblasti otázek modernizace a životního prostředí a také společensko-politickým aktivitám orientovaným na podporu vize federalizované a kosmopolitní Evropy.

Beck získal celosvětovou proslulost díky knize *Riziková společnost (Risiko-gesellschaft, Risk Society)* [2004], která vyšla poprvé v roce černobylské katastrofy, r. 1986. Autor v této práci popsal přechod od klasické industriální společnosti ke „společnosti rizikové“, spojené s novými technologiemi, ale i s kvalitativně novými riziky. Kniha odstartovala celosvětový zájem o problematiku rizik, který byl po mnoho let velmi intenzivní a dal vzniknout stovkám podobně orientovaných publikací.

Celkový počet knih, pod kterými je Beck jako autor či editor podepsán, přesahuje třicítku. V překladech byly Beckovy práce vydány ve více jak dvou desítkách zemí. Mezi nejznámější patří tituly: *Gegengifte* [1988]; *Politik in der Risiko-gesellschaft* [1991]; *Vynalézání politiky* [(1993) 2007a]; *Reflexive Modernization* [1994, spoluautory jsou Anthony Giddens a Scott Lash]; *Co je to globalizace?* [(1997) 2007b]; *Schöne neue Arbeitswelt* [1999a]; *Individualization* [2002, spolu s Elisabeth Beck-Gernsheimovou]; *Moc a protiváha moci v globálním věku* [(2003) 2007c]; *Dálková láska* [(2011) 2014, spolu s E. Beck-Gernsheimovou].

Riziková společnost druhé moderny

Ve své nejznámější knize Beck ukázal, že s průmyslovými a vědeckotechnickými úspěchy soudobé civilizace příkře kontrastuje její zranitelnost. Autor označuje soudobou společnost jako společnost rizikovou. Charakteristickým rysem soudobých rizik je jejich „nezvladatelnost“. Stávají se „černými pasažéry normálního konzumu. Cestují s větrem a vodou, skrývají se ve všem, a s tím, co je k životu nejnutnější – se vzduchem, který dýcháme, s potravou, oděvem a domácím

zařízením –, překonávají všechny jinak tak přísně kontrolované ochranné zóny moderny.“ [Beck (1986) 2004: 11] Jejich významnou charakteristikou je „latence“, tedy jakási „neviditelnost“, která nás staví před problém, jak je vůbec včas identifikovat? Našimi vrozenými smysly jsou obvykle nepostižitelná, k jejich diagnostikování je zapotřebí měřicích přístrojů a vědeckých aparatur.

Vzájemný vztah vědy a rizik je komplikovaný a rozporuplný a má obecně vzato tři úrovně: (a) věda se stává (spolu)příčinou rizik, (b) věda je prostředkem pro jejich definování, (c) věda by měla být zdrojem pro jejich řešení. Systém vědy však zatím není podle Becka schopen na rizika modernizace adekvátně reagovat. Jedním z problémů je sama diferenciací vědy, tedy její „hyperkomplexita“. S postupnou diferenciací jednotlivých vědních disciplín roste nepřehledné množství specializovaných poznatků, které mnohdy věda není schopna navzájem pospojovat a pochopit rizika jako polykauzální, multifaktorový fenomén. Navíc bývá bádání v oblasti rizik často spojeno s konkurenčními střety mezi jednotlivými vědeckými profesemi. Vzniká tu napětí, které brání kooperaci, ačkoli situace naopak interdisciplinární spolupráci vyžaduje. Má-li se situace změnit, musí se věda naučit vidět a chápat souvislosti. „Izolovaný, analytický způsob uvažování tím neztrácí svoje oprávnění, je ale nesprávný a vytváří praktická rizika tam, kde se stává vodítkem dílčích řešení a vědecky zdánlivě zdůvodněným ‚flikováním‘.“ [Ibid.: 296]

Beckova koncepce rizikové společnosti je založena na rozlišení dvou fází ve vývoji moderní společnosti: „první“ a „druhé“ moderny, jejímž synonymem je riziková společnost (resp. „světová riziková společnost“ [Beck 1999b]). První modernu reprezentuje „klasická industriální společnost“ 19. století. Byla to společnost „polomoderní“, do níž byly ještě zabudovány určité prvky tradice, ke kterým patřila „stavovsky“ založená třídní struktura a instituce rodiny s tradiční genderovou dělbou práce. Tyto prvky tradice byly společenskému systému první, industriální vývojové fáze moderny inherentní. Dnes jsme podle Becka svědky toho, jak tento „svět devatenáctého století“ zaniká. Iritace, které jsou tím vyvolávány, jsou ve své podstatě výsledkem úspěchu modernizačních procesů, které se teprve nyní zbavily své „polovičatosti“ a probíhají už nikoli v liniích a kategoriích klasické industriální společnosti, nýbrž směřují právě proti nim [Beck (1986) 2004: 20].

V „první moderně“ se jednalo o „modernizaci tradice“, tzn. o „modernizaci prostou“, v „druhé moderně“ (rizikové společnosti) jde o „modernizaci industriální společnosti“, tj. o „modernizaci moderny“, která je označena jako „modernizace reflexivní“ [Beck, Giddens, Lash 1996: 34 ff.]. Reflexivitou je v Beckově pojetí v zásadě míněna sebekonfrontace. Nejedná se přitom o nějaké cílené překonávání předchozího stupně společenského vývoje, nýbrž o proces probíhající na základě vlastní dynamiky, který je posouván vědecko-technickým pokrokem stále dál. „Riziková společnost se stává reflexivní“ podle Becka tím, že „sama sebe identifikuje jako problém, reviduje konvence a pátrá po příčinách vzniku převládajících myšlenkových struktur, způsobů jednání a života“ [Pongs 2000:

45]. Teorii reflexivní modernizace lze charakterizovat jako teorii „remodernizace“ a „rekonceptualizaci“ sociálních věd, která usiluje o pochopení zrodu a existence „druhé moderny“, tj. jako teorii, která se snaží reflektovat nástup nového systému pravidel, jež se konstituovala v oblasti sociální, politiky a vědění.

Život v podmínkách rizikové společnosti je riskantní nejen v důsledku nej-různějších ohrožení technologického charakteru; podobně ambivalentní jako technologické inovace – které na jedné straně umožňují vysoký materiální životní standard, zatímco na straně druhé produkují rizika – je rozporuplným charakteristickým rysem procesu modernizace i rostoucí individualizace. Beck [(1986) 2004, 1994, 2002] považuje individualizaci za stále výraznější fenomén soudobé společnosti. K jejímu nárůstu dochází v důsledku uvolnění lidí ze sociálních útvarů klasické industriální společnosti. Zasazenost a vevázanost jednotlivců do tříd, rodin a společenských rolí, které byly typické pro první modernu, se v druhé moderně stávají zastaralými. Tyto kdysi tak pevné sociální struktury, které lidi poutaly a omezovaly, ale zároveň jim poskytovaly oporu a orientaci, se nyní stávají velmi křehkými. Problémy, které dříve jedinci řešili v rámci tradičních institucí, musí nyní zvládat sami, odkázáni jenom na sebe. Pojmy a recepty typu třídní soudržnosti nebo rodinné opory ztrácejí svou opodstatněnost. Biografie člověka je uvolněna z dřívějších determinací, je „otevřená, závislá na vlastních rozhodnutích a uložená každému jednotlivci jako úkol, který musí svým jednáním realizovat“ [Beck (1986) 2004: 216]. Za realizaci tohoto úkolu v prostoru dříve netušených možností nese každý sám svou vlastní odpovědnost. Ne každý se však dokáže v přehledném bludišti dnešní společnosti zorientovat.

Jak překonat organizovanou nezodpovědnost

Přes veškerou kritiku rizikových fenoménů druhé moderny, kterou v Beckově díle nalézáme, nelze říci, že by tento autor byl odpůrcem moderny. Beck „projekt moderny“ neztrácuje, jde mu však o „jinou modernu“, nikoli tu, která ve svých premisách kopíruje překonané paradigma industriální éry. Jedním z problémů, na které při tom soustřeďuje svoji pozornost, je to, co označuje výrazem „organizovaná nezodpovědnost“ (*organisierte Unverantwortlichkeit* [Beck 1988: 96–112]). Kořeny tohoto jevu spočívají v jednom ze základních rysů moderny, kterým je funkcionální diferenciací, tj. rozdílení systémů společnosti na relativně autonomní dílčí společenské systémy s vlastní uzavřenou komunikací. Fatální je podle Becka především to, že tři klíčové dílčí systémy – věda, hospodářství a politika – jsou takto vzájemně komunikačně odděleny a nedokážou navzájem efektivně kooperovat. Akteři, kteří myslí, rozhodují a jednají pouze v intencích jednoho určitého systému, nejsou schopni, a ani nemohou a nechtějí přijmout zodpovědnost za důsledky svých jednání a rozhodnutí mimo tento „svůj“ dílčí systém.

Rizika modernizace, jak konstatuje Beck, nelze přiřadit ani pouze k vědě, ani k ekonomice či politice; patří ke všem těmto dílčími systémům zároveň, jsou

„koprodukcí“ jejich nedostatečné komunikace a koordinace. Systémová krize a její řešení z tohoto pohledu vyžadují, aby dílčí sociální systémy dokázaly zároveň fungovat jako autonomní i jako koordinované subsystémy. Jde o to, umět vidět a řešit problémy z perspektivy přesahující jednotlivé dílčí systémy a tím překonat stav organizované nezodpovědnosti. Aby toho bylo možné docílit, je zapotřebí nové orientace, kterou německý sociolog charakterizuje jako „specializaci na souvislosti“ [Beck (1986) 2004: 295–297]. Té lze dosáhnout pouze překonáním zúženého sebepojetí vědy, ekonomiky a politiky.

Jedním z charakteristických znaků modernizace je podle Becka to, že na jedné straně je společnost regulována a řízena formami parlamentní demokracie, na druhé straně je však okruh platnosti těchto principů oklešťován. Tento rozpor pramení z toho, že v industriální společnosti existují dva vzájemně oddělené systémy: první je politicko-administrativní systém, založený na předpokladech parlamentní demokracie, druhý je technicko-ekonomický systém, založený na soukromém vlastnictví. Podle osového principu politické sféry může být moc vykonávána jen se souhlasem těch, jimž se vládne. Druhé oblasti, do které patří soukromé firmy a vědecké instituce, se však veřejná kontrola ani souhlas spoluobčanů netýkají. Tato oblast pokládaná za „nepolitiku“ zůstává v kompetenci ekonomiky, vědy a technologie, pro které „demokratické samozřejmosti“ uplatňované v politice nepatří.

Zájmy, které vycházejí z technicko-ekonomické oblasti, označuje Beck jako „subpolitiku“. Tato subpolitika klíčovým způsobem ovlivňuje život první i druhé moderny a svou vedoucí silou mnohdy demokratickou politiku dokonce nahrazuje. Přitom se však demokratickým pravidlům veřejné kontroly vymyká. Děje se tak i díky tomu, že je uvedený přístup legitimizován poukazem na dosahování pokroku a zvyšování životní úrovně. Argument týkající se zvyšování životní úrovně zároveň slouží i jako ospravedlnění negativních dopadů moderny. V rizikové společnosti se tak vzájemně „prolínají dva protichůdné procesy organizování společenské změny – rozvíjení politicko-parlamentní demokracie a uskutečňování nepolitické, nedemokratické společenské změny pod legitimizujícím praporem ‚pokroku‘ a ‚racionalizace‘“ [Beck (1986) 2004: 303]. Důsledkem toho je, že se podstatné změny společnosti uskutečňují jako jakýsi vedlejší účinek ekonomických a vědeckotechnických rozhodnutí.

Odsouvání státu a politiky na druhou kolej nad to umocňuje v současné době proces globalizace [Beck (1997) 2007b] a tlaky, které vycházejí ze strany nadnárodních společností, pro něž je ideální takové prostředí, které je bez vlivu odborů, bez sociální politiky a bez ochranných zákonů a omezujících pravidel. Princip autority národního státu je podkopáván navíc i spekulativním přeléváním kapitálu. Novodobé globální elity žijí tam, kde je to pro ně nejprůjemnější, a dané platí tam, kde je to nejlevnější.

Politické strany, jež v této konstelaci i nadále sledují kurz nastolený první modernou, působí podle Becka jako přežilé, jako „dinosauři zašlé průmyslové epochy“. Autor dospívá k závěru, že v situaci, v níž se nikdo nechce hlásit k od-

povědnosti, musejí nastoupit aktéři, kteří si jsou stávajících rizik vědomi a jsou ochotni pro překonání daného stavu něco udělat. Velký význam pro změnu společenských postojů má podle Becka aktivizace veřejného mínění a především občanské iniciativy a skupiny, které lze označit výrazem „nová sociální hnutí“. Těmito novými kolektivními aktéry, kteří vystupují aktivně za prosazení svých zájmů, může být politika vyzdvižena z úzkých hranic zastarávajícího politického systému a navedena na novou dráhu, která odpovídá skutečné povaze reflexivní modernizace. Tento a další politické aspekty Beckovy teorie rozvádí níže O. Císař.

Celkově lze Beckovo sociologické dílo charakterizovat jako komplexní, originální, kritické, objevené a inovativní. V 90. letech 20. století i na začátku nového milénia patřil tento autor k těm, o jejichž myšlenkách se psalo a diskutovalo v celosvětovém kontextu nejvíce, a kteří tak vytvářeli ducha a intelektuální klima tehdejší doby. Ostatně i dnes – po dvou či třech desítkách let – si mnohé Beckovy myšlenky udržují svoji inspirativní hodnotu a aktuálnost. Hlas jejich autora bude v dalších diskusích o povaze soudobého světa zřetelně chybět.

Jiří Šubrt

Literatura

- Beck, U. 1988. *Gegengifte: Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Beck, U. 1991. *Politik in der Risikogesellschaft: Essays und Analysen*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Beck, U. 1994. *Riskante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Beck, U. 1999a. *Schöne neue Arbeitswelt*. Frankfurt/M., New York: Campus.
- Beck, U. 1999b. *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1986) 2004. *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Beck, U. (1993) 2007a. *Vynalézání politiky. K teorii reflexivní modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Beck, U. (1997) 2007b. *Co je to globalizace? Omyly a odpovědi*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Beck, U. (2003) 2007c. *Moc a protiváha moci v globálním věku: Nová ekonomie světové politiky*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 2014 (2011). *Dálková láska: Životní formy v globálním věku*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Beck, U., A. Giddens, S. Lash. 1994. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U., A. Giddens, S. Lash. 1996. *Reflexive Modernisierung: Eine Kontroverse*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Pongs, A. 2000. *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Praha: ISV nakladatelství.